

Webers dubbele zwanenzang

Anton C. Zijdeveld

Max Weber, *Wetenschap als beroep, Politiek als beroep*. Vertaling Hans Driessen. Uitgeverij Vantilt, Nijmegen (2012).

Aan het einde van zijn door longontsteking abrupt afgebroken leven hield Max Weber (1864-1920) op verzoek van studenten aan de Universiteit van München twee spraakmakende voordrachten. Hij heeft ze nog voor zijn dood als essays uitgewerkt. Ze waren eerder in het Nederlands vertaald, maar nu is er een mooie band uitgekomen met beide essays in een nieuwe vertaling.

Dit boek verdient het gelezen en bestudeerd te worden vooral door studenten en docenten in de sociale wetenschappen, maar ook door politici, bestuurders en bureaucraten. Weber was een uitzonderlijke, universele geleerde met een enorme kennis in de rechtswetenschap, de economie, de sociologie, de geschiedenis en de godsdienstwetenschap. Hoewel hij in 'Wetenschap als beroep' zegt dat de moderne wetenschap specialisering vereist en hij zich lijkt af te zetten tegen de romantiek van de universele *Bildung*, toont hij in zijn hele oeuvre en ook in deze dubbele zwanenzang aan dat hij zelf zeker geen specialist is. Met een schijnbaar groot gemak betreedt hij de verschillende disciplines van wat we de menswetenschappen kunnen noemen. Hij doet dat met een gigantisch geheugen voor op het eerste oog van elkaar los staande feiten. Dit maakt het lezen van zijn werk niet gemakkelijk. Iedere alinea getuigt van zijn kennis en inzicht. Als de aandacht verflauwt, drijven zijn argumenten als het ware weg. Dat is vooral het geval met deze twee essays. Ik heb ze in het Duits en in het Nederlands gelezen en herlezen en iedere keer ontdek ik weer nieuwe inzichten en boeiende verbindingen. Door de goede vertaling lijkt het alsof het lezen gemakkelijk is, maar bij nader inzien bevatten de teksten verschillende lagen die verwijzen naar voorgaande publicaties waarin uitvoeriger geanalyseerd wordt.

Ook valt op dat Weber in deze voordrachten persoonlijk en normatief spreekt wat in zijn andere publicaties niet of nauwelijks gebeurt. Zo bekritiseert hij de benoemingsprocedures van jonge wetenschappers aan de universiteiten van zijn dagen. Niet zelden heerst het toeval. Dan geeft hij eerlijk toe dat zijn eigen benoeming tot gewoon hoogleraar op relatief jonge leeftijd van toeval afhankelijk is geweest en wel 'in een vak waarin leeftijdgenoten ongetwijfeld meer gepresteerd zouden hebben.' Hij heeft dan ook oog voor 'het onverdiende lot van de velen bij wie het toeval precies in tegenovergestelde richting heeft gewerkt of nog werkt.' Hij voert een pleidooi voor een procedure die zich baseert op bewezen wetenschappelijke bekwaamheid wat we in hedendaags jargon meritocratie zouden noemen. Ook fulmineert hij tegen de eis dat jonge wetenschappers niet alleen als leraar maar ook als onderzoeker gekwalificeerd moeten zijn: 'die dingen vallen bepaald niet samen'. Hij koestert argwaan tegenover massacolleges. Democratie, akkoord, maar dan waar die thuishoort. In de universiteit gaat het om *geestesaristocratie*.

Daarbij is de moeilijkste opgave om wetenschappelijke problemen aan studenten met een 'ongeschoolde maar ontvankelijke geest' zo uit te leggen dat zij ze begrijpen en er zelfstandig over gaan nadenken. Dat is een kunst en een persoonlijke gave. Dat valt bepaald niet samen met de wetenschappelijke kwaliteiten van een onderzoeker.

Hoewel Weber duidelijk argumenteert vanuit het zowel politiek als maatschappelijk chaotische interbellum in Duitsland, zijn er verschillende onderdelen in deze essays die nog steeds actueel zijn. Ik zal een aantal ervan bespreken.

In 'Wetenschap als beroep' gaat hij uitvoerig in op de noodzaak van gedrevenheid, een 'merkwaardige roes die aan iedere buitenstaander een meewarige glimlach ontlokt'. C. Wright Mills noemde dat, ongetwijfeld door Weber geïnspireerd, 'the sociological imagination'. Die gedrevenheid wordt vaak veroorzaakt door de onverwachte inval die niet berekend of gepland kan worden. Vaak komt dit soort invallen van dilettanten die niet door 'het stevige houvast van de arbeidsmethode' – denk aan onze 'methoden en technieken van onderzoek' – worden belemmerd. Er moet hard gewerkt worden, maar de creatieve inval is doorgaans (alweer) een zaak van toeval. 'Serendipity' heet dat vandaag de dag. Ze komt ineens 'wanneer je het niet verwacht, dus niet tijdens het piekeren en zoeken aan het bureau.'

Webers observaties zijn vaak ontvullend. Zo wijst hij zijn jonge gehoor erop dat wat een wetenschappelijk onderzoeker presteert 'over tien, twintig, vijftig jaar verouderd is. Dat is het lot, beter: dat is de *zin* van wetenschappelijk werk.' Iedere wetenschappelijke theorie roept nieuwe vragen op, *wil* overtroffen worden, *wil* verouderen. Dat is wat we wetenschappelijke vooruitgang kunnen noemen. Die vooruitgang (evolutie) bestaat volgens hem primair uit de *rationalisering* van de wereld. Die begon in het Westen en heeft zich inmiddels over de hele aardbol verspreid.

Weber komt daarmee tot één van zijn belangrijkste theorieën: 'de intellectualistische rationalisering door wetenschap en door op wetenschap gebaseerde techniek'. Het betekent niet dat we meer kennis hebben over wat er om ons heen gebeurt. Zo weten we niet hoe een tram of een auto in beweging komt, maar we kunnen wel op het 'gedrag' van de tram of de auto 'rekenen'. We weten dat er mensen zijn die ons, als we dat zouden willen, de desbetreffende technieken kunnen uitleggen omdat ze er specialistische kennis van hebben. De voormoderne mens bezit meer kennis over zijn werktuigen dan wij moderne mensen over onze technische instrumenten. Ik heb geen idee hoe de computer werkt waarop ik nu deze tekst verwerk, maar ik weet dat er experts zijn die dat wel weten en zo nodig kunnen uitleggen. Of anders gezegd, ik weet dat het geen magisch kastje is. Weber noemt deze rationalisering dan ook een *Entzauberung*, een onttovering die door wetenschap en techniek veroorzaakt is.

Maar – en dat wordt vaak over het hoofd gezien – hij voegt daar meteen het volgende aan toe: onze onttoverde wereld is een door en door technische en praktische wereld waarin het onduidelijk is wat nu eigenlijk de *zin* van al dit praktische en technische is. Ze roept de prangende, ultieme vraag op wat de zin van ons door rationele wetenschap en techniek gedomineerde leven is. De wetenschap kan deze vraag niet beantwoorden. De medische wetenschap is in staat doodzieke mensen

in leven te houden, maar of dat leven nog levenswaardig is, aldus Weber, daarnaar vraagt de geneeskunde niet. Alle natuurwetenschappen zeggen wat we moeten doen als we het leven technisch willen beheersen, maar of we het leven technisch moeten en willen beheersen laten ze in het midden. De sociale wetenschappen willen feiten en processen duiden, maar ze zijn niet de plaats om bijvoorbeeld in publicaties of colleges normatieve politieke standpunten daarover in te nemen. Het innemen van een normatief-politiek standpunt en het wetenschappelijk analyseren van politieke theorieën of partijposities zijn twee verschillende dingen. Overigens voegt Weber hier onmiddellijk aan toe dat als een wetenschapper op een massabijeenkomst over democratie optreedt, een persoonlijke overtuiging en een duidelijk partij kiezen juist wel noodzakelijk is. Met andere woorden, men is niet voor de volle 24 uur per etmaal wetenschapper. Weber heeft zich zelf ook meerdere malen in de politiek arena duidelijk en zeer normatief uitgesproken.¹

Maar Weber zegt ook uitdrukkelijk dat deze onttovering van de wereld door wetenschap en techniek niet door iedereen verdragen wordt. Hij ziet een zoeken naar betovering met name onder de jongeren die hij destijds toesprak. Daarbij heeft hij kennelijk de Duitse *Jugendbewegung* van zijn dagen voor ogen. De traditionele goden hebben afgedaan, zegt hij, 'maar tegenwoordig heerst de religie van "alledag". (We noemen dat nu 'spiritualiteit', AZ) De aloude, vele goden, onttoverd en dus in de gedaante van onpersoonlijke machten, staan op uit hun graven, proberen ons leven in hun greep te krijgen en hervatten hun eeuwige onderlinge strijd.' Hij heeft het hier over 'die Streit der Götter', de wetenschappelijk niet te beslechten strijd tussen de waarden: wat voor de één een god is, is voor de ander een satan. Er heerst, meent hij, een verlangen naar ervaring, naar beleving, naar de inspiratie ook door een geestelijke leider die we vandaag de dag met 'goeroe' aangeven.² Webers kritiek gaat daarbij vooral ook uit naar hoogleraren die hun leerstoel gebruiken om in colleges hun politieke ideologie te propageren. Hij noemt hen *Kathederpropheten*. Hij vindt dit normatieve, politieke doceren ook ondemocratisch omdat de studenten tijdens hoorcolleges moeten zwijgen en niet met de docent in debat kunnen treden. Normatieve opvattingen worden als wetenschappelijke feiten gedoceerd. Een dergelijk debat hoort ook niet in de collegezaal thuis, moet eerder op congressen en in parlementen plaatsvinden. Religieuze meningen horen ook niet thuis in de collegezaal maar moeten in kerkgebouwen vanaf de kansel gepredikt worden. Wetenschappelijke docenten zijn natuurlijk niet waardenvrij. Ze zijn als mensen door en door met waarden verbonden. Maar voor de duur van hun wetenschappelijke werken – schrijven, doceren – moeten ze proberen zoveel mogelijk hun waardenoordelen (*Wertungen*) op te schorten, tussen haakjes te zetten. Met andere woorden, volgens Weber is wetenschap niet zozeer waardenvrij maar moet ze trachten zoveel mogelijk *waardering*-vrij te zijn.

1 Zie Max Weber, *Gesammelte politische Schriften*, 1958. (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1971)

2 Hier klinkt de kritiek op de 'levensfilosofie' van zijn vriend en collega Heinrich Rickert door. Zie Heinrich Rickert, *Die Philosophie des Lebens*, 1920, (Tübingen: Mohr-Siebeck, 1922). Ook mijn *Rickert's Relevance*, (Leiden: Brill, 2006), hoofdstuk 2, blz. 45-85.

Weber gaat dus niet mee met de zucht naar normatieve wetenschap en naar nieuwe religiositeit als reactie op de onttovering door wetenschap en techniek. Hij roept op tot een nuchtere, standvastige, intellectuele eerlijkheid die zich niet te buiten gaat aan utopische visioenen en ervaringen doch zich houdt aan wat Goethe eens noemde 'die Forderung des Tages', de eis van de dag. En dat sluit naadloos aan op het hoofdthema van de tweede lezing, 'Politiek als beroep': de verantwoordelijkheidsethiek.

Het tweede essay is nog complexer en dus moeilijker. Het is een gecondenseerde politieke sociologie, vergelijkende en historische politicologie en zo zouden we nu zeggen: bestuurskunde. Hij bepreekt hier zijn visie op macht en gezag, op voor-moderne en moderne bureaucratie, op de politieke rol van de journalistiek en aan het slot de ethiek van het politiek bedrijven. Hij neemt ons mee naar de middeleeuwen en dan naar de politieke systemen van Amerika, Engeland en Frankrijk wat uitmondt in het problematische politieke systeem van het Duitsland van zijn dagen. Het is een duizelingwekkende tocht door zijn omvattende kennis. Ik heb veel teksten van Weber bestudeerd maar vind 'Politiek als beroep', samen met een aantal hoofdstukken uit zijn postume bundel *Wirtschaft und Gesellschaft* bijzonder moeilijk te bevatten. Hoe vaker is ze herlees, hoe meer vragen er opdoemen en hoe meer het besef oprijst dat eigen kennis en ervaring tekort schieten om het allemaal te *verstehen*. Maar er zijn diverse onderdelen van zijn betoog die de hedendaagse lezer opvallen.

Dat is bijvoorbeeld het geval met zijn uiteenzetting over 'moderne demagogie'. Hij heeft het dan over de politieke *publicist* en de *journalist* als de belangrijkste vertegenwoordigers van deze demagogie. Wat de publicisten betreft ziet hij in zijn dagen de gewoonte van kranten om intellectuelen aan te trekken die hun normatieve, politieke opinies publiceren om daarmee de praktische politiek te beïnvloeden. We denken dan natuurlijk meteen aan de hedendaagse columnisten. Hij heeft hier zelf ook aan meegedaan, al schreef hij dan geen korte columns maar uitgebreide, politiek-normatieve essays. En wat de journalisten betreft geeft hij een beknopte sociologie van de journalistiek. Journalisten, zegt hij, vormen geen vastomlijnde sociale categorie. Ze zijn een soort paria's die doorgaans beoordeeld worden naar de laagst staande vertegenwoordigers van de beroepsgroep. Weber heeft het dan over de op de massa georiënteerde boulevardpers. Journalisten worden vaak gevlend en gevierd, omdat ze gevreesd worden. Ze weten overigens best 'dat men nog maar nauwelijks de deur uit is of de gastheer moet zich tegenover zijn gasten nadrukkelijk rechtvaardigen voor zijn omgang met de "kwajongens van de pers".' Daar gaat hij tegenin: 'Niet iedereen staat erbij stil dat een echt goede journalistieke prestatie minstens zoveel geest vereist als de eerste de beste wetenschappelijke prestatie.' Weber neemt echter wel waar dat door de kranten steeds meer gezocht wordt naar journalisten die hun persoonlijke mening geven en dan is het moeilijk om niet te vervallen tot 'grenzenloze oppervlakkigheid of, erger nog, in de onwaardigheid van zelfontbloting'. Maar, voegt hij hier weer aan toe, dit neemt niet weg 'dat ondanks alles deze beroepsgroep zo'n groot aantal waardevolle en heel authentieke mensen in zich bergt, meer dan buitenstaanders zouden denken.' Boeiend is dat hij toen al zag dat afzonderlijke journalisten

steeds minder en kapitalistische persmagnaten steeds meer politieke invloed hebben gekregen. Hij verwijst naar de Britse persmagnaat Lord Northcliffe, maar zou nu ongetwijfeld de naam Murdock opvoeren.

Het voert te ver hier nader in te gaan op Webers fascinerende, internationale analyses van partijorganisaties, ambtenarenposities, het machtsinstinct en het ambtenareninstinct. Wel moeten we nog nader aandacht besteden aan het slot van dit essay, waarin hij uitvoerig ingaat op de *ethiek* van het politiek bedrijven. Daarin lanceert hij zijn bekende maar vaak verkeerd begrepen typologie van de *Gesinnungsethik* en de *Verantwortungsethik*. Het betreft twee *Idealtypen*, dat wil zeggen twee geconstrueerde typen die geen 'plaatjes' van de werkelijkheid zijn doch theoretische constructen die dimensies van de werkelijkheid aangeven. De werkelijkheid zoals we die in het dagelijkse leven ervaren, ligt als het ware tussen deze twee dimensies in, nu eens dicht bij het ene type, dan weer in de richting van het andere type. We zijn door het angelsaksische empirisme zo geworteld in de *Abbildungenslogik* dat we doorgaans de neokantiaanse logica van de *Idealtypen* bij Weber niet of verkeerd begrijpen. Zo heeft het adjectief '*ideal*' niets te maken met ons normatieve adjectief 'ideaal', of het Engelse '*ideal*'. Het neokantiaanse '*ideal*' van de *Idealtypen* betekent 'geconstrueerd', 'kunstmatig', of zelfs 'virtueel'.

Het is niet eenvoudig de twee Duitse typen van politieke ethiek te vertalen. Driesen vertaalt *Gesinnungsethik* met 'overtuigingsethiek' en *Verantwortungsethik* met 'verantwoordelijkheidsethiek'. Daar is weinig tegenin te brengen. Het had ook kunnen zijn 'gezindheidsethiek' en 'verantwoordingsethiek'. Belangrijker is de inhoudelijke betekenis van beide typen. In de overtuigingsethiek gaat het om *ultieme doeleinden* die als het erop aankomt emotioneel, irrationeel, fanatiek worden nagestreefd. Je treft die vooral aan in religieuze bewegingen die uitgaan van de maxime 'doe wat je moet doen en laat de gevolgen aan God over'. Vandaag de dag zien we dat bijvoorbeeld vooral in het islamisme. Maar ook politieke bewegingen kennen dit type van ethiek. Denk aan de communistische 'Rote Armee Fraktion' uit de jaren zeventig van de vorige eeuw. Kenmerkend is dat de kwalijke gevolgen van overtuigingsethisch optreden niet aan de daders worden toegerekend, maar de wereld, de domheid of het ongeloof van de mensen, of de wil van God worden verantwoordelijk gesteld. Als dat moet, wordt geweld niet geschuwd. In de verantwoordelijkheidsethiek gaat het er primair juist wel om rekening te houden met de *gevolgen van het handelen*. De gevolgen worden door iemand die verantwoordelijkheidsethisch handelt, niet toegerekend aan anderen maar komen op het eigen morele conto. Weber: 'Hij zal zeggen: "Deze gevolgen komen voor rekening van mijn handelen."' Wie volgens dit type handelt, handelt nuchter en schuwt de relativering niet. Hier heerst niet de opwindende van de ultieme doeleinden, maar de eerder genoemde 'Forderung des Tages', de nuchtere opdracht van het hier-en-nu.

Weber gaat vooral diep in op de overtuigingsethiek. Hij ziet er de gevaren van in, maar begrijpt ook de 'demon', de niet-rationele drang, die erachter zit. Ook meent hij dat de 'routinisering van charisma' onvermijdelijk zal inzetten. Overtuigingsethische profeten en politieke leiders zullen te maken krijgen met de noodzaak van partijorganisatie en dus met veralledaagsing en rationalisering van het cha-

risma. Dan gaat 'de conventionele fraseologie van de politieke beunhazen en technici' domineren. 'Als de aanhang van een geloofsstrijder aan de macht is gekomen, ontardt die gewoonlijk heel gemakkelijk in een ordinaire kliek van profiteurs.' We zagen dat gebeuren met Hitler, Stalin, Khomeini e.t.q.

Maar dan valt toch de finale van deze zwanenzang op. Zoals hij altijd met zijn *idealtypische* theorieën doet, zet hij de twee typen ethiek eerst scherp tegen over elkaar om ze uiteindelijk bij elkaar te brengen. Hij spreekt dan ook zijn jonge gehoor op persoonlijke en zelfs emotionele wijze toe. Daarbij haalt hij, de lutherse agnost, Maarten Luther aan: 'Wat wel aangrijpend is, is als een *rijp* iemand – of hij nu oud of jong is – deze verantwoordelijkheid voor de gevolgen werkelijk en tot in het diepst van zijn ziel voelt en verantwoordelijkheidsethisch handelt, en dan op een bepaald moment zegt: "Hier sta ik, ik kan niet anders." Dat is pas echt menselijk, dat grijpt je aan. Want voor *ieder* van ons die niet innerlijk dood is, moet zo'n situatie zich op enig moment *kunnen* voordoen. In zoverre vormen overtuigingsethiek en verantwoordelijkheidsethiek geen absolute tegenstelling, maar vullen ze elkaar aan: samen maken ze de echte mens uit, iemand die de "roeping tot de politiek" *kan* hebben.'

Beide lezingen waren geen universitaire colleges, maar redes waarin Weber normatieve posities innam. In het slot van 'Politiek als beroep' deinst hij er niet voor terug om als een oudtestamentische profeet op te treden. Donker en somber wordt dan zijn toon. Hij vraagt zich af hoe er over deze ethische problematiek over tien jaar gedacht zal worden. Hij vreest dat 'de tijd van reactie die allang is aangebroken' zal uitmonden in 'een poolnacht van ijzige duisternis en hardheid'. Geen verantwoordelijkheidsethiek maar een dominante, emotionele overtuigingsethiek zal dan heersen. Hij heeft het niet meer meegemaakt. Dertien jaar na zijn dood brak met het aantreden van Adolf Hitler als de almachtige *Führer* deze poolnacht uit. De overtuigingsethiek van de nationaalsocialisten nam bezit van nagenoeg het hele Duitse volk. Verantwoordelijkheidsethiek werd gezien als lafheid en verraad. Het heeft miljoenen mensen het leven gekost.

Dit is niet een geschiedenis die inmiddels ver achter ons ligt. Ook vandaag de dag dreigt een van verantwoordelijkheid losgeraakte *Gesinnungsethik*, vooral onder mensen die de van god en goden losgeraakte onttovering niet kunnen verdragen en zich uitleveren aan de betovering van oude goden in traditionele kledij, zoals in verschillende vormen van religieus fundamentalisme, dan wel van oude goden in moderne kledij, zoals in verschillende vormen van spiritualiteit. Om te kunnen blijven inspireren moeten deze goden fanatiek en blindelings worden nagejaagd. Ze mogen vooral niet routiniseren en alledaags worden. En als ze politiek worden, zoals in het islamisme, veroorzaken ze onder tallozen onvoorstelbaar leed.

Webers nuchtere oproep om beide typen van ethiek met elkaar in evenwicht te houden, waarbij hij vooral vanuit de verantwoordelijkheidsethiek redeneerde, is nog alleszins actueel.